

ності, нерідко діяли не однаково. Пояснення цьому – несвідомі процеси нашої психіки, що виникають завдяки дії зовнішніх чинників.

Тут дуже важливо дослідити, за яких умов етнос зберігається й продовжує існувати, незважаючи на всі нищівні тенденції, а за яких – повністю руйнується й зникає. Що ж стосується безпосередньо українського етносу, то, оскільки він таки зберігся, доцільно досліджувати саме перший аспект дилеми. При цьому особливий інтерес викликає питання про те, як соціальні протиріччя співвідносяться з існуванням єдиної етноментальності.

Шукаючи відповідь на це питання, можна припустити, що роз'єднаність як етноментальну рису українства не слід пояснювати ні загальнопоширеною серед людей заздрістю, ні не менш поширеною соціально-класовою розколотістю розвинених суспільств, яким є, зрозуміло, й українське суспільство.

Хибними й навіть небезпечними є намагання ідеалізувати та романтизувати українську ментальність, бо їй притаманні й такі небажані крайнощі позитивного, якими неодноразово користувалися вороги українського народу.

Від самого початку теоретично неспроможним був намір «змішати меншість, яка керує політичною партією й виступає від імені пролетаріату, із самим пролетаріатом». Та й практично історія довела, коли буржуазія виявилася здатною діяти не тільки у власних інтересах, а й в інтересах

усього суспільства, прагнучи загальної злагоди, то партії, які виступали від імені пролетаріату, діяли не лише проти інтересів суспільства, але й проти інтересів пролетаріату також.

Класова солідарність на практиці виявилася солідарністю ненависті, війни, соціальної руйнації. Соціально-політична та ідеологічна нетерпимість, національний нігілізм, теоретичний догматизм, духовне гноблення сформували людину з комплексом меншовартості. Перш за все, – у царині матеріального виробництва.

Але коли великі людські групи будь-якого етносу спонтанно або скеровано опиняються у стані імпульсивності або підвищеного збудження, то перед нами – натовп, де немає вже ні індивідуальності, ні її інтелектуальності. Перемагає несвідоме, дійове, агресивно-руйнівне несвідоме.

Отже, немає етносів із злочинною ментальністю, є злочинні поведирі, якими, зокрема, й були більшовицькі лідери. Що стосується українського народу, то, навіть маючи таку ментальну ознаку, як роз'єднаність, він завжди був «сплячим вулканом», а тому був страшним для своїх пригноблювачів. Незважаючи ні на що, українство зберегло свою етнічну самоідентичність і зараз формує одну з найчисельніших націй Європи.

1. Етнос і соціум / Відп. ред. Б. В. Попов. – К., 1993. 2. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К., 1998. 3. Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

Людмила Сорочук

Етнопедагогіка як феномен національно-культурного самовираження українців

У статті розглядається проблема виховання та навчання молоді в сучасних умовах. Вагомим є те, що національна система освіти повинна базуватися на традиціях народної педагогіки, які виробились нашими предками впродовж століть. Досліджуючи культурне надбання нашого народу в усіх його виявах переконаємося, що етнопедагогіка є феноменальним надбанням й самобутнім національно-культурним самовираженням українців.

In the article the problems of education and study of young people in modern conditions are examined. Major point is that the national system of education must be based on traditions of folk pedagogy, which were produced by our ancestors during ages. Researching cultural acquisition of our people in all their displays, we make sure, that ethno-pedagogy is phenomenal acquisition, original national and cultural self-expression of Ukrainians.

Виховання та навчання молодого покоління є одним із найважливіших завдань суспільства. Великий пласт знань про світ і людину, моральні й етичні цінності, які виробили українці протягом віків, знайшли своє відображення в етнокультурі, народних традиціях і обрядах, усній поетичній творчості, народних ремеслах. Усе це і є невичерпним джерелом народної педагогіки. Великий педагог К. Ушинський, досліджуючи українську етнопедагогіку, зауважив, що «виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозичених в іншого народу... У кожного народу своя особлива національна система виховання» [18, 102]. Тому національною педагогікою для української національної школи є українська народна педагогіка, творена нашим народом упродовж його багатовікової історії, а відродження етнопедагогіки, традицій родинного виховання у навчанні дітей стало насущною потребою нашого часу.

У зв'язку з цим найважливішим завданням у справі розбудови національної школи, як зазначають сучасні українські дослідниці етнопедагогіки Г. Кіт та Г. Тарасенко,

є «оновлення змісту освіти, внесення в нього докорінних змін; щоб успішно це зробити, треба насамперед повернути цілісний науковий зміст таким вихідним поняттям, як “народність школи”, “національна школа”, “національна система виховання»» [5, 9].

Сучасний навчально-виховний заклад повинен своїм змістом і духом бути підпорядкований самобутній природі української дитини, потребам забезпечення її духовно-морального й інтелектуального розвитку, повністю відповідати інтересам батьків та українського народу.

Але для того, щоб українська школа стала справді національною, вона має базуватися на українській педагогіці, на українській національній системі виховання, адже виховний вплив народної педагогіки на формування особистості дуже вагомий. Саме тому наші діти сприймають інформацію про культуру й історію нашої держави природно і просто. Засвоєння молоддю національних традицій, системи знань з рідної мови, фольклору запобігає бездуховності та моральному збідненню. Хотілося б наголосити, що запорукою справжнього національного виховання є створення ситуації, коли навчальний матеріал є

близьким і рідним дитині, і головне – розкриває той зв'язок, який природою закладено між дитиною та нацією, до якої вона належить. «Національне спрямування освіти, – на думку Ст. Сірополка, – повинно полягати у невіддільності освіти від національного ґрунту, в її органічному поєднанні з національною історією, народними традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу» [9, 136]. Вагомі й навчальні етнопедагогічні положення представлені в ґрунтовній праці Степана Сірополка «Історія освіти на Україні» [9].

Для багатьох є цікавим, що розкриває поняття «народна педагогіка»? Відомо, що педагогіка в загальному розумінні слова – це наука про виховання, освіту й навчання підростаючого покоління. Народною називають ту педагогіку, яку створив народ упродовж тривалого часу. Отже, народна педагогіка – це галузь педагогічних знань і досвід народу, система поглядів на навчання і виховання дитини; це система методів і засобів виховання, що передаються від покоління до покоління і засвоюються як певні знання, вміння і навички. Виховний ідеал, мета, завдання, принципи й засоби народної педагогіки знайшли своє відображення і втілення у рідній мові, традиціях, фольклорі, народних святах та обрядах, символах і різних видах народного мистецтва, у народних іграх та іграшках, у практиці трудового виховання, народних ремеслах та родинно-побутовій культурі українців.

Зародження української етнопедагогіки сягає далекого минулого. Короткі повчання, застереження, поради знаходимо в усній народній творчості: приказках, прислів'ях, казках, народних іграх. Перші писемні джерела, у яких висвітлюються норми народного виховання, з'являються в період Київської Русі. Прикладом є «Повчання Володимира Мономаха дітям», зміст якого спрямований на осмислення нащадками суті й сенсу народних чеснот і норм християнської моралі. Дуже багато повчального можемо почерпнути з «Послання...»: «Не лінитися, а трудитися», «Милостиню творить неоскуднюю», «За вбогих не забувайте», «Старих шануй, як батька, а молодих як брата», тощо. Етнопедагогічні постулати княжої доби також зафіксовані в літописах, посланнях, заповідях, в яких поширені християнські ідеї та виховні зауваги.

У період козацької доби етнопедагогічні джерела знайшли своє місце в творах героїчного епосу, думах, прислів'ях, легендах про козацькі походи, де образ Козака-захисника стає виховним ідеалом.

Пізніше етнопедагогіка починає розвиватися в науковому руслі. Перші кроки до узагальнень принципів виховання та значення навчання як такого зробив Григорій Сковорода. Видатний філософ, педагог, мислитель та просвітителю відстоював думку про здатність простого народу до самостійної творчості у вихованні дітей. «Правильне виховання криється у природі самого народу, як вогонь і світло в кремені», – зауважував Г. Сковорода [8, 154]. За висловом філософа, кожен має пізнати свій народ, а в народі – себе. І прекрасне все те, що чисте, природне, тобто не фальшиве, що ґрунтується на моралі народу. Він завжди був на боці простих людей, носіїв народної моралі, тобто тих, «хто серцем чистий і душею». Виховання дітей повинно відповідати природі свого народу; і це є незамінним засобом пізнання себе і навколишнього світу. Г. Сковорода розробив ідею «сродної праці» й надавав перевагу родинному вихованню.

Досліджуючи народну освіту, надбання народного виховання, вчені почали оперувати новими термінами та визначеннями. Так, термін «народна педагогіка» в науковий обіг впровадив О. Духнович. Культурно-освітній діяч Закарпаття одним із перших в Україні теоретично і практично довів, що народна педагогіка є золотим фондом наукової педагогіки, надрукувавши перший підручник з народної педагогіки у 1857 р. під назвою «Народна педагогіка в пользу училищ и учителей сельских». У вступному слові до «Народної педагогії» (педагогіки) О. Духнович писав, що людину представляють натура, наука і звичай; природну схильність одержує людина від самої природи, що складає їх характер [4, 200–206]. Дослідник у своїх шкільних підручниках, букварях, книгах для народного читання широко представляв засоби української етнопедагогіки. Він особливо звертав увагу на роль рідної мови у навчанні та вихованні дітей.

У середині 70-х років ХХ ст. у науковому обігу з'явився термін «етнопедагогіка», який запропонував чуваський педагог Г. Волков. За його визначенням, етнопедагогіка – це наука про народну педагогіку, про народну школу, досвід батьків щодо виховання підростаючого покоління. «Етнопедагогіка», – відзначає Г. Волков, – досліджує досвід трудящих, способи встановлення контактів народної педагогічної мудрості з педагогічною наукою, аналізує педагогічне значення тих чи інших явищ народного життя і з'ясовує їх відповідність сучасним завданням виховання» [3, 8].

Теоретичні проблеми і практичні питання освіти і виховання в Україні, а саме народної педагогіки, в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. розглядали такі відомі діячі освіти і культури, як Ю. Федькович, С. Васильченко, С. Русова, Т. Лубенець, Б. Грінченко, Г. Ващенко та ін. Так Григорій Ващенко у «Виховному ідеалі» розглядає багатоаспектність народного виховання, вважає, що навчання та виховання дітей має впроваджуватися виключно рідною мовою.

Велике значення для збирання і популяризації надбань української народної педагогіки мала науково-дослідницька діяльність М. Драгоманова, В. Гнатюка, Ф. Колеси, Н. Заглади. Картини народного виховання, дитячий побут і обряди, присвячені важливим подіям у житті родини, зокрема дитини, детально описані й проаналізовані у праці українського етнографа Марка Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», яка вийшла у Львові в 1906–1907 рр. Матеріал, зібраний М. Грушевським, обробив доктор Зенон Кузеля, додавши пояснення про етнологічні зв'язки особливостей виховання української дитини з місцевими явищами в різних краях і в різних народів. І. Франко в Рецензії на працю «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» з цього приводу зауважував: «Таким способом зроблено все, що може дати сучасний стан науки для дослідження і вистудювання тих явищ, таких многоважних для розуміння традиції і життєвих звичок народу... Таку збірку зумів наш збирач (М. Грушевський – С. Л.) згромадити тільки завдяки своїм близьким і сердечним зносинам з селянами...» [19, 8].

Пізніше на шляху розвитку народної школи були значні перешкоди. У роки культу особи і застою, коли домінував адміністративно-командний стиль управління, зміст освіти був вихолощений, дуже збіднений, зокрема, з погляду функціонування принципу народності виховання.

Науковий інтерес до етнопедагогічної проблематики відновився в кінці 60-х рр. ХХ ст. і був нерозривно пов'язаний з іменем В. Сухомлинського, творчість якого значною

мірою базувалася на життєдайних джерелах народної педагогіки. Крилатою фразою стали його слова «Народ – живе, вічне джерело педагогічної мудрості» [15, 269]. Видатний український педагог все своє життя присвятив розвитку української освіти та вихованню дітей. Талановитий педагог втілював свої ідеї в працях «Серце віддаю дітям» [16], «Батьківська педагогіка» [14] та інших, де неодноразово підкреслював, що народна педагогіка – це втілення духовного життя народу. В. Сухомлинський представив у своїх напрацюваннях концепції виховання особистості на основі культурно-історичних традицій рідного народу, вважаючи, що дитина найкраще засвоює матеріал, коли емоційно його переживає, обіграє або використовує у своїй практиці.

Поступово кількість наукових праць з етнопедагогіки зростає. Виходять роботи Ю. Ступака, О. Кравця, П. Ігнатенка, Є. Сявавка, Ю. Руденка та ін.

Найбільш активно в останні десятиліття досліджував українську народну педагогіку Мирослав Стельмахович. Проблеми української етнопедагогіки та результати глибоких наукових досліджень, виконаних на основі застосування науково-педагогічних методів, знайшли своє втілення в працях «Мудрість народної педагогіки», «Народна дидактика», «Народна педагогіка», «Українська родинна педагогіка» та численних наукових розвідках, автором яких є М. Стельмахович. Видатний педагог акцентував увагу на тому, що «народна педагогіка» – це багатотомний усний посібник навчання і виховання, який зберігається в пам'яті народу, постійно ним використовується, систематично збагачується й удосконалюється [11].

Сучасна етнопедагогіка залишається, як і раніше, педагогікою, створеною нашими предками. Після здобуття незалежності в Україні принципи народної педагогіки залишаються актуальними, адже наразі стоїть проблема витворення, виховання свідомого українського покоління. Названі вище та багато незазначених етнопедагогічних досліджень свідчать про те, що в Україні накопичено матеріал, який є узагальненням та аналізом самого досвіду народного виховання. Це дає підстави розглядати сучасну етнопедагогіку не тільки як педагогіку українського етносу, але й як окрему галузь педагогічної науки.

Отже, предметом етнопедагогіки є українська народна педагогіка, її специфіка, виникнення, розвиток, сучасний стан, місце в житті кожної родини та роль у розвитку педагогічної культури нації. М. Стельмахович неодноразово підкреслював, що народна педагогіка наймудріша, найбагатша, найавторитетніша, найгуманніша, найдемократичніша [12, 4].

Народна педагогіка, починаючи з паростків свого зародження й до сьогодення, прагнула навчити, виховати та підготувати дитину до самостійного життя і, водночас, висувала потребу всебічної підготовки до нього. «Життя прожити – не поле перейти», – говорять у народі. Народження і виховання дітей, безперечно, відбувається в родині й пов'язане з родинними традиціями, побутом і вірою. Головною метою виховання і навчання підростаючого покоління був реальний процес побутового і трудового життя людей, тобто підготовка до трудової діяльності й продовження роду через передавання досвіду старших – від покоління до покоління. Звичайно, виховання дитини починається в родині. Це є те природне оточення, де дитина змалку усвідомлює свою приналежність до родини, а через неї – до рідного народу, нації [10, 85].

Досліджуючи українську міфологію, аналізуючи фольклорні тексти, можна простежити, що поряд із божественним культом Сонця, Води, Вогню, Землі у свідомості наших предків жив культ Матері, Роду. Погляди на батьків, родину, родичів в українців тісно переплітаються з оцінкою роду – тобто єдності ряду поколінь, які генетично походять від одного предка. Дуже поширені в усній народній творчості стійкі вислови: «вести рід», «з роду до роду», «від самого роду», «так на роду написано», «ні роду, ні плоду». В українському фольклорі зафіксовано багато народних афоризмів, де наголошується на важливості роду й родинних зв'язків, – «Який рід, такий плід», «Яке коріння, таке й насіння», «Навіщо клад – коли в родині лад», «Без роду немає народу», «З родини йде життя людини» тощо.

М. Стельмахович, досліджуючи українську родину, взаємини між її членами та вплив авторитету батьків на дитину, писав: «Рід мав свої традиції, шанував своїх предків і в цій пошані виховував молоде покоління. Коли народжувалася дитина, то її до складу приймали окремим обрядом. Ще складнішим і більш розвинутим був весільний обряд, яким об'єднували молоду пару з двох родів» [13, 13].

Фактори, які впливають на формування характеру дитини, її навиків, інтелектуальний розвиток, досить різноманітні. Це насамперед атмосфера у родині, доброзичливе ставлення до всіх членів сім'ї, гарний приклад батьків, світ дитячої забави та гри, народні казки та пісні, звичаї та обряди, в яких дитина не просто бере участь, а виступає головною особою.

Батько і мати – найрідніше і найближче соціальне оточення дитини. Від того, як батьки виховують своїх дітей, навчають працювати, передадуть свої знання (моральні цінності, культуру збереження та зміцнення здоров'я, підготовку до сімейного життя) залежатиме формування особистості. Це природний шлях: батьки навчають і виховують своїх дітей, передаючи свій досвід і надбання.

Особлива роль у становленні та вихованні дитини належить матері. Жінка-матір стоїть на сторожі доброї, доброзичливої атмосфери в родинному житті, є джерелом знань, доброти, тепла і любові. Матір часто називають матуся, неня, матінка, ненька, матка, мама, а в українському фольклорі матір порівнюють з образом Сонця, Зірки, Голубки, Чайки та ін. В народі кажуть: «Дитині заболить палець, а матері – серце», «Нема батька – напівсирота, нема матері – повна сирота», «Мати годує дітей, як земля людей», «Тільки в світі й правди, що рідна мати», «Нема у світі цвіту цвітнішого над маківочки, нема ж і роду ріднішого над матіночки», «Матір не купити, ані заслужити».

В українській етнокulturі є величезний пласт обрядів, повір'їв, пов'язаних із вагітністю та народженням дитини. З першого дня народження дитина й матір-породілля були під опікою інших членів родини: чоловіка-батька, бабусі, дідуся і навіть кумів. В Україні повсюдно побутовали звичаї вшанування матері й новонародженого, що мали назву «родини», «одвідки», «радосник» [2, 105].

В українській родині батько є авторитетом, життєвим прикладом і захисником для матері та дітей. Одночасно він є уособленням духовно-моральних основ сім'ї, трудової спрямованості дітей (переважно хлопчиків).

Народна педагогічна мудрість чітко вказує на співвідношення соціальних і педагогічних ролей чоловіка та дру-

жини в сім'ї, батька та матері у вихованні дитини: «*Чоловік у домі голова, а жінка – душа*». Справжніми батьками вважалися ті, хто не лише народив дитину, а й виростив, виховав, «до ума довів». Часто старші люди казали: «*Який прут, такий тин, який батько, такий син*», «*Од доброго коріння добрий і поганець одійде, од доброго батька – добра й дитина*». Приклад порядного батька, спілкування з батьком є важливим чинником у розвитку особистості дітей (особливо хлопчиків у підлітковому віці). Завдяки авторитету батька відбувається формування відповідальності, працьовитості, наполегливості тощо.

«І мій батько таки мався, і я в нього вдався», «Не навчив батько, не навчить і дядько» – говорить народна мудрість.

З перших днів народження дитина була включена в життєдіяльність родини і набирала досвіду від батьків, старших братика чи сестрички, від бабусі та дідуся. «Слово батьків або старших у родині було законом для молодших. Вони вже змалку мали свої обов'язки, вчилися різної роботи, посилено працювали. Дівчатка переймали науку від матері, хлопчики вчилися чоловічого ремесла від батька чи діда», – зауважувала Лідія Орел, описуючи родинний і громадський побут в українській родині. «Дітей любили, але завжди ставилися до них вимогливо, дозволяли далеко не все, за провини часом карали. Існували певні правила поведінки для дітей. Малим не завжди дозволяли слухати розмови дорослих, а тим паче втручатися в них», – писала дослідниця [7, 100]. В українських родинах традиційно підготовка дітей до трудової діяльності ґрунтувалася на прямій передачі досвіду – від батьків до дітей. Основні методи – особистий приклад дорослих, практична участь дітей у виробничому процесі та спільна праця. Недарма батьки долучали дітей до виконання якоїсь легкої роботи, особливо працюючи по господарству чи на землі. Український етнограф, фольклорист Микола Ткач наголошував, що розвиваючи і вивершуючи споріднену справу, людина тим самим дає потужний ріст Дереву Роду [17, 66].

Хотілося б ще звернути увагу на родинну обрядовість, де дітям відводиться важлива місія як продовжувачам роду, носіям родинних цінностей та культури сім'ї. Загалом родинні традиції та родинна обрядовість є складовою народної педагогіки, що містить цілісну систему засобів та різних методів передачі інформації та життєвого досвіду від батьків до дітей.

Вагомою складовою в народній педагогіці є дотримання та святкування в родині календарно-обрядових свят упродовж року. Календарна обрядовість українців – це своєрідна унікальна енциклопедія етнокультури. «Обов'язковим компонентом календарних свят українців були обрядовий стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, розваги тощо», – наголошує О. Курочкін у праці «Свята й обряди календарного циклу» [6, 182].

Календарна обрядовість супроводжується проведенням відповідних обрядів та виконанням пісень, приурочених до кожної пори року: зимою – колядки, щедрівки; весною – веснянки, хороводи, гаївки; літом – троїцькі, купальські пісні, жниварські та обжинкові пісні.

Важливим є той факт, що дітям під час проведення та святкування календарних свят відводиться значне (голов-

не) місце. Прикладом є свято Різдва, де наймолодший хлопчик вносив Коляду, Дідуха. Це було ознакою продовження роду й добробуту в родині. Колядувати починали діти, а потім і дорослі. Перед Великоднем діти розписували писанки, а на саме свято їм дозволяли дзвонити в церковні дзвони, вітати своїх хрещених батьків зі святом, тощо. Ранньою весною, коли починалися польові роботи, вся сім'я, святково одягнена, виходила в поле спостерігати, як батько з сином виконають обряд «першої борозни».

Таким чином, потужний виховний вплив батьків, родини, дитячого фольклору, народних ігор, виховання родинних цінностей, дотримання родинною календарної та родинної обрядовості – всі ці названі чинники народного виховання та навчання допомагають формувати особистість української дитини, плекати у дитячій душі любов до свого народу, до рідної культури, до своєї нації та підкреслюють вагоме й значуще місце дитини в українській родині.

Отже, на сучасному етапі розбудови української держави етнопедagogіка стає важливим засобом формування національної свідомості, високої моральності і шляхетності молодого покоління. Відтворюючи традиції української народної педагогіки, під час проведення родинної обрядовості, календарно-обрядових свят нашими предками відбувалося долучення дітей до народних традицій, звичаєвих норм, родинних цінностей, а отже, у такий спосіб виконувалася основна мета – виховати й підготувати до самостійного життя молодих людей. Досвід і традиції народного виховання важливо впроваджувати в наш час як в родинному, так і в громадсько-шкільному вихованні. Адже, етнопедagogіка, залишаючись феноменальним чинником збереження національної культури, де акумульовано досвід народного виховання та навчання дітей, є самобутнім національно-культурним самовираженням українців.

1. Беднаржова Т. Є. Степан Сірополко – подвижник українського шкільництва. – Львів: «Вільна Україна», 1998. – 317 с.
2. Борисенко В. К. Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців. – К.: УНІСЕРВ, 2000. – 191 с.
3. Волков Г. Н. Етнопедagogіка. – М., 2000. – 176 с.
4. Духнович О. В. Народна педагогіка // Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Упор. О. О. Любар; За ред. В. Г. Кременя. – К.: Т-во «Знання», 2003. – С. 200–205.
5. Кім Г. Г., Тарасенко Г. С. Українська народна педагогіка. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. – 302 с.
6. Курочкін О. Свята й обряди календарного циклу // Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюк, Т. В. Косміна та ін. – К.: «Либідь», 1994. – 256 с.
7. Орел Л. Українська родина: Родинний і громадський побут. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 424 с.
8. Педагогічні ідеї Г. Сковороди / За ред. О. Г. Дзевєрина. – К., 1972. – 246 с.
9. Сірополко Ст. О. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – 194 с.
10. Сорочук Л. В. Дитина в українській родині: етнопедagogічний підхід // Українознавство. Календар-щорічник. – 2003 / Упорядн. В. Піскун, А. Ціпка, О. Щербатюк. – К.: Поліграф. книга, 2002. – С. 85–88.
11. Стельмахович М. Г. Теорія і практика українського національного виховання: Посібник для вчителів поч. класів та студентів пед. факультетів. – Івано-Франківськ, 1996. – 180 с.
12. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.
13. Стельмахович М. Г. Українська родина педагогіка. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.
14. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. – К.: Рад. школа, 1978. – 263 с.
15. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. У 5 т. – Т. 1–5. – К.: Рад. школа, 1976–1977.
16. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори: В 5-ти томах. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 3. – С. 5–279.
17. Ткач М. М. Дерево роду. – К.: МПП «Анфас», 1995. – 108 с.
18. Ушинський К. Д. Про народність у громадському розвитку // Вибр. твори: У 2 т. – К.: Рад. школа, 1983. – Т. 1. – С. 43–120.
19. Франко І. Я. Рецензія на працю «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» // Марко Грушевський. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К.: «Либідь», 2006. – С. 9.